

جایگاه شهری و معماری بازار تاریخی زنجان

محمد بهرام زاده*، دکتر سید علی اصغر میر فتح**

چکیده

بازار زنجان به عنوان یکی از بزرگترین بازارهای ایران و مهمترین مرکز اقتصادی و اجتماعی استان زنجان و در شکل قلبی تپنده در بافت قدیم شهری، نقش ممتازی را در ساماندهی امور معیشتی و اعتقادی مردم این دیار به خود اختصاص داده است.

اگرچه عملکرد این بخش مهم از بافت تاریخی گاه به دلایل غیر قابل اجتناب اجتماعی و گاهی به علت بی‌تدبیری برنامه‌ریزان ادوار مختلف شهری و دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی از شکلی به شکل دیگر درآمده، لیکن کماکان، گذشته از شمار معتدبه مردم شهرنشین، شمار زیادی از ساکنین و روستاهای اقماری شهر زنجان نیز از خدمات متنوع و مستمر آن برخوردارند.

توده ساختمانی و فضاهای موجود، وجود سلسله مراتب و ساختار فضائی، از راسته‌های اصلی گرفته تا ابنیه عام المنفعه در مجاورت راسته‌ها از جمله مساجد، گرمابه‌ها، آب انبارها، سراها و تیمچه‌ها و ویژگی‌های کارکردی بازار از دوره قاجاریه تا به امروز ویژگی‌هایی توأمان برای این اثر ارزشمند ملی رقم زده است؛ همچنین آثار تحولات نوین شهری در استحاله بخشی از وظایف و عملکردهای بازار قدیم به خوبی مشهود است.

به همین روی بازار زنجان را می‌توان از جمله زنده‌ترین و پویاترین بازارهای سنتی دنیا دانست که در تعامل با پیشرفت‌های معاصر شهری و مدرنیته، نشاط و حیات خود را محفوظ داشته است.

کلید واژگان: بازار، زنجان، جایگاه شهری، معماری.

* دانش آموخته دوره دکتری تخصصی گروه باستان‌شناسی واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی.

** استادیار و عضو هیأت علمی مرکز آموزش عالی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

مقدمه

بازار به جهات تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی معنایی سهل و ممتنع است. جوامع گوناگون بشری، به ویژه جوامع شرقی از روزگار کهن شبکه وسیعی از مبادلات کالائی و خدماتی خود را عرضه نموده‌اند و برای اظهار وجود، همچنین ایجاد فضاهای بهتر برای زندگی، تمامی ارکان زندگی جوامع بشری را به خدمت گرفته‌اند. یکی از انحاء مهم بکارگیری این توانمندی‌ها شرکت در عملیات تولیدی، مبادله‌ای و توزیعی است. بازارها شبکه‌های وسیع عرضه و تقاضا و مبادلات کالائی و خدماتی در جوامع بشری هستند؛ نمونه‌های کالبدی این گونه بازارها را در اجتماعات عشایری، روستایی و شهری ایران به خوبی می‌توان مشاهده نمود.

پس از رشد فزاینده جمعیت و تشکیل جوامع شهری نیاز به تمرکز خدمات مردم و ساکنین روستاهای مجاور و در گامی بلندتر، داد و ستد کالاهای تولیدی و مصرفی، بازارهای مختلفی را به وجود آورد؛ از جمله این بازارها، بازار تاریخی زنجان به عنوان نهادی اقتصادی و اجتماعی بود که توانست به استفاده صحیح از منابع، ارابه تولیدات و فرآورده‌های مختلف، توسعه روابط اجتماعی، توسعه فضاهای معماری (کاروانسراها، گرمابه‌ها و...) و همسان نمودن

اقتصاد جوامع شهری و روستایی و در نهایت انباشت ثروت برای رونق اقتصادی و اجتماعی نایل آید.

معرفی مجموعه تاریخی بازار زنجان

مجموعه تاریخی بازار زنجان یکی از عناصر معتبر شهری و قطب منحصر به فردی است که از نظر اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و شکل‌گیری شهری و نحوه گسترش آن نقش اساسی داشته است. این مجموعه در قلب خاستگاه اولیه، در راستای راه‌های ورودی شهر احداث شده و دارای استخوان‌بندی پیچیده‌ای است. از نظر تاریخی قدیمی‌ترین مستشرقی که از بازار دیدن نموده "پرنس آلکسیس سولتیکف" روسی است که در سال ۱۲۱۶ هجری قمری آن را ملاحظه نموده و می‌نویسد "اول قسمتی از بازار را طی کردم" و سپس "ادوارد براون" در کتاب "یک سال در میان ایرانیان" درباره زنجان چنین نوشته "در کاروانسرای نزدیک بازار بارها را پایین آوردیم و خود برای تماشای بازار که تقریباً به خط مستقیم از غرب به شرق امتداد دارد و شهر را نصف می‌کند از کاروانسرا خارج شدیم" (کیانی، ۱۳۶۶: ۲۲۸).

قسمت اعظم مجموعه تاریخی بازار در حدود سال ۱۲۰۵ هجری قمری در دوران حکومت آقا محمد خان قاجار احداث شده و در دوران فتحعلی شاه این مجموعه کاملتر

موجب نامگذاری آنها می‌شد، مانند واژه بازارچه که بر اساس متون دو قرن اخیر هم برای بازارهای کوچک محله‌ای و هم برای بازارهای کوچک ناحیه‌ای مورد استفاده قرار می‌گرفت (پیرنیا، ۱۳۴۸). بازار زنجان در ارتباط با اجزاء دیگر شهری دارای جایگاه ویژه و ارزشمندی بوده است و بسیاری از مناسبات شهری در این مجموعه واحد به وقوع پیوسته است. بازار به عنوان جایگاه وحدت ترکیبی امکانات و ارتباطی است که کثرت امکانات در آنجا مجموعه‌ای را تشکیل می‌دهد که نسبت تأثیر واحدی را ایجاد می‌کند (ذوالفقارزاده، ۱۳۷۲: ۲). بازارها همواره علاوه بر فعالیت‌های اقتصادی، اصلی‌ترین مسیر ارتباطی و خدماتی شهر به حساب می‌آمده‌اند، لذا می‌توان چنین پنداشت که بازار زنجان نیز با توجه به قرارگیری زنجان در مسیر راه تجارتی شرق - غرب و در امتداد مسیر قزوین تبریز ایجاد شده و متصل کننده دروازه قزوین به دروازه تبریز در زنجان بوده است.

از سوی دیگر ارتباط بسیار قوی زنجان با مناطق مرکزی از طریق کردستان و همین‌طور نیاز روستایان اطراف به ویژه در بخش‌های جنوبی منطقه زنجان در استفاده از مسیر ارتباطی عمده شرق - غرب، و وجود پل میربهاء‌الدین مؤید این مطلب است که ارتباط مناطق جنوبی این ناحیه با زنجان از

شده است. این عنصر معماری به طور کلی به دو بخش اشاقه باش (طرف پایین) و یوخاری باش (طرف بالا) تقسیم شده است. قسمت یوخاری باش از نظر تاریخی اندکی مقدم بر اشاقه باش است و متشکل از ۱۲ عنصر به نام راسته می‌باشد که با آهنگ خاص آمد و شد در جهت برطرف ساختن نیازهای منطقه‌ای و حوزه نفوذ استقرار یافته است (ثبوتی، ۱۳۷۷: ۷۸).

این تقسیم‌بندی از نظر حفظ حقوق سندیکائی و کنترل کمیت و کیفیت کالاهای تولیدی نقش اساسی را برعهده داشته است. گسترش بخش اشاقه باش به صورت خطی و عمودی است و از پیشه‌وران و صاحبان حرف همچون سراج‌ها، خیاط‌ها، چاقوسازها، جگر پزها، صباغ‌ها و مسگرها تکیل شده است. عناصر شهری این مجموعه همچون مساجد، آب انبارها و گرمابه‌ها دارای سبکی خاص بوده و در همزیستی با بافت مسکونی ایفای نقش می‌نمایند (تصویر شماره یک).

جایگاه شهری بازار زنجان

بازار تاریخی زنجان از قدیمی‌ترین ازمه ساخت و در مراحل مختلف تکوین به دلیل موقعیت خاص اقلیمی و مرکزیت تجاری فرمانطقه‌ای با عنوان بازار نامیده شده است. سلسله مراتب مکانی - شهری بازارها نیز

طریق این پل و راهی که از آن به شهر و بالطبع به بازار منتهی می‌شود، بوده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که نطفه اولیه تشکیل بازار را باید در محل تلاقی این دو راه عمده جستجو کرد.

بررسی نقشه بازار و شهر زنجان نشان می‌دهد که این نقطه تلاقی، در محل برخورد کوچه حمام میربهاء‌الدین با راسته بازار است و حمام میربهاء، مسجد میرزایی و منازل مسکونی با ارزشی که در این بخش وجود دارد، این نظر را تقویت می‌نماید. به طور قطع نزدیکی این هسته به میدان ورکچی‌ها در سمت غرب آن با توجه به چگونگی شکل‌گیری شهر و نقشی که اینگونه میادین در شهرها و بازارها داشته‌اند، یکی دیگر از دلایل اثبات این مدعاست (ثبوتی، ۱۳۷۷: ۹۳). موقعیت شهر و حصار آن و وضعیت فعلی بازار بیانگر این مطلب است که رشد بازار در مراحل بعدی به سمت مشرق بوده و بخش شرقی بازار متأخرتر از بخش غربی آن است، چرا که حصار شهر در بخش غربی در حوالی خیابان اصغریه بوده و این امر امکان تصور رشد بازار را در خارج از شهر منتفی می‌دارد (تصویر شماره ۲ و ۳).

در پی تحولات اقتصادی معاصر و تخصصی شدن تولیدات و وابستگی ابزار تولید به عرضه تولید و تبادلات اقتصادی پدیده‌ای جدید متناسب با روند تکمیلی و

گسترش شهر در خاستگاه‌های اولیه شهر زنجان تحت عنوان بازار پدیدار شده است. در شهرهایی که توسعه می‌یافتند، بازارهای بزرگی در حوالی یک یا چند دروازه شهر شکل می‌گرفت و بخش‌های مسکونی و سایر فضاهای شهری نیز پیرامون آن گسترش می‌یافت (اصطخری، ۱۳۶۷: ۲۰۴). از آن گذشته شکل‌گیری بازارها در امتداد مسیرهای ارتباطی، بسیار مهم بوده است. زیرا شیوه خرید در گذشته به صورت دسترسی پیاده بوده است و رونق بازارها و اهمیت نقش شهری و اجتماعی آنها همزمان با آنکه مرهون ارزش اقتصادی آنها بود، به جنبه ارتباطی و کارکردها و فضاهای اجتماعی واقع در امتداد آنها بستگی داشت (کیانی، ۱۳۶۶: ۴۲۵). بازار زنجان نیز از این قاعده کلی در بافت شهری و در ارتباط با راه‌های مهم ارتباطی مستثنی نیست و هرگونه تغییر در مسیرهای ارتباطی و تضعیف شبکه دسترسی به بازار موجب نابودی تدریجی آن خواهد شد. مجموعه بازارهای ایران همچون ستون فقرات بافت سنتی شهرهای ما می‌باشند و احتیاجات امروز ایجاب می‌کند که در این مجموعه تغییراتی داده شود، ولی هرگونه دخل و تصرف مطالعه نشده نتیجه‌ای جز از بین بردن فضاهای معنوی آنها نخواهد داشت (بیگلری، ۱۳۵۱: ۶-۲).

جایگاه معماری بازار زنجان

اگرچه در کتب تاریخی مطالب دقیقی در ارتباط با شکل اولیه بازار زنجان به چشم نمی‌خورد، لیکن با مشاهده و مطابقت نوشته‌ها می‌توان گفت بازار زنجان همان جاده سنگفرشی بوده که قزوین پایتخت صفویان را به جاده اردبیل متصل می‌کرده و به احتمال زیاد از جاده‌های معروف شاه عباسی بوده که در زمان صفویه در اکثر شهرها احداث شده بود و یکی از دلایل امتداد شرقی - غربی این بازار و شکل خطی آن نیز همین مطلب است. در عین حال پس از توسعه شهری زنجان و لزوم استفاده آسان‌تر از خدمات موجود در بازار، راسته‌های آن شکل گرفتند. بازارهای پررونق واقع در شهرهای بزرگ بازرگانی علاوه بر بدنه اصلی که گاه متشکل از چند راسته بزرگ بود، دارای تعداد زیادی راسته‌های فرعی و فضاهایی مانند کاروانسرا، خان، خانبار، تیم و غیره بودند و هرچه بر رونق بازار افزوده می‌شد و بازار توسعه می‌یافت بر فضاهای مجاور راسته‌ها افزوده می‌شد (مافروخی، ۱۳۲۸: ۵۸). راسته‌های بازار زنجان عبارتند از: راسته بزازها، راسته کفاش‌ها، راسته عطاران، راسته کلاهدوزان، راسته حلبی‌سازها، راسته آهنگران، راسته صباغان، راسته پالان‌دوزها، راسته زرگرها، راسته مسگرها، راسته نجارها، راسته میوه فروشان و چنانکه ذکر شد بازار زنجان از دو بخش اصلی بازار بالا و بازار پایین تشکیل یافته است؛ در بازار پایین زنجان بیشتر کالاهایی عرضه می‌شوند که مورد نیاز مشتریان روستایی است و بازار قیصریه

عرضه کننده کالاهای لوکس و بازار بالا به عرضه پارچه و کفش اختصاص دارد؛ در ضمن خیابان فردوسی (که در دوره پهلوی احداث و بازار را به دو نیم کرده) اکنون به عنوان مرز تقریبی دو قسمت بازار بالا و پایین شناخته می‌شود (تصویر شماره ۴). راسته اصلی بازار زنجان از خیابان سعدی جنوبی شروع شده و پس از قطع آن توسط خیابان فردوسی در خیابان اصغریه به پایان می‌رسد و حدود یک کیلومتر درازا دارد (تصویر شماره ۵). در این بازار از روش پوشش طاق و تویزه استفاده شده و قوس‌های پنج او هفت تند و کند از اهم طاق‌های آن می‌باشند. هنگام خروج از راسته قیصریه به سوی خیابان، منظر سبزه میدان به روی ما گشوده می‌شود که محل دارالحکومه و تلاقی دو عنصر بازار و میدان به شمار می‌رود؛ اگرچه خیابان فعلی از محل جلouxان این بازار عبور کرده، لیکن پیوند این دو عنصر شهری با یکدیگر قطع نشده است. در بدو شروع بازار از سمت شرق، دو راسته به موازات یکدیگر شکل می‌گیرند که هر یک به سراهای مختلفی مرتبط می‌گردند. این دو راسته، راسته امام زاده و راسته عبدالعلی بیگ نام دارند. سراهای حاج علیقلی، حاج کلبعلی، حاج شامی بالا و پایین، حاج رحمان قربانی و راسته‌های فرعی حاج حسین، حاج حیدر، ترابی، رستم‌خانی، صباغ‌ها و انگورانی، بازارهای میوه‌فروشان، حلبی‌سازها و مرسل، تیمچه‌های چهاردری و میدان آهنگران از طریق این دو راسته به هم مرتبط می‌شوند.

۸ و ۹). آب انبارهای بازار زنجان عبارتند از: آب انبار حاجی میربهاء‌الدین، آب انبار مسجد یری پایین، آب انبار مسجد یری بالا و آب انبار حاج لطف الله (ثبوتی، ۱۳۷۲: ۸۵). حمام حاج داداش و حمام میرعلی از جمله حمام‌های موجود در بافت بازار زنجان هستند که نخستین آنها در حال حاضر با تغییر کاربری به رستوران سنتی تبدیل شده و دومی علیرغم کاهش روزافزون مراجعه کنندگان به عنوان حمام مورد استفاده قرار می‌گیرد (الهی، ۱۳۸۱: ۱۸۲).

نتیجه‌گیری

مجموعه بازار زنجان با داشتن پنجاه و شش ورودی و کوچه هماهنگ با شبکه ارتباطی، با تمامی شهر در ارتباط بوده است؛ این مجموعه دارای نهد و چهل باب مغازه و در حدود پنجاه و یک شغل اعم از تولیدی و خدماتی می‌باشد که به دست سه هزار و دو بیست نفر در گردش است. این پدیده به لحاظ توجه به شرایط اقلیمی و فرهنگی منطقه تا حدی متفاوت با دیگر بازارهای ایران است؛ لیکن به لحاظ استخوان بندی، این مرکز تا حدود زیادی شبیه دیگر بازارهای ایران است و در مجموع مجهز به مراکز مذهبی و اجتماعی بوده و در آمیختگی با مراکز مسکونی، جهت آمد شد؛ و شعباتی از این مجموعه که به راسته شهرت دارد یک نوع معماری فرهنگی و پیچیده را بوجود آورده است.

فضاهای سرپوشیده بازار در ایران با اجزاء و اندام‌های خود به تدریج بسیاری از کارگاه‌ها و تأسیسات تفننی و مذهبی و اجتماعی را مانند قهوه‌خانه‌ها، آب انبارها، تکیه‌گاه‌ها، مساجد، زورخانه‌ها و غیره دور و بر خود تیسده است. اما درجه و نوع پوشیدگی بازار و تأسیسات وابسته و اندام اجزاء آن به هر حال با حجم داد و ستد و میزان رونق کسب و کار در همان بازار در رابطه بوده است (ودیع، ۱۳۵۱: ۱۹-۹). ضمن اینکه سرپوشیدگی بازار بازنمایی است از وضع جغرافیایی این فلات با اقلیم نیمه خشک آن؛ چنانچه پوشش سقف بازار زنجان با توجه به اقلیم سردسیر شهر زنجان، با ارتفاع کم ساخته شده تا از جریان هوای سرد مزاحم در زمستان جلوگیری شود.

بر اساس یک تقسیم‌بندی بازارها را از لحاظ حوزه کارکردی یا سرزمینی آنها به سه گروه شهری، روستایی و منطقه‌ای یا بین راهی می‌توان طبقه‌بندی کرد (بلوکباشی، ۱۳۷۲: ۶)، که در این نوع تقسیم بندی بازار زنجان یک بازار شهری با حوزه عملکردی فراشهری و منطقه‌ای به شمار می‌رود.

میادین، کاروانسراها، سراها، عنصری مکمل همچون مسجد جامع، تیمچه‌ها، آب انبارها و حمام‌ها از جمله اجزاء مهم تشکیل دهنده معماری بازار زنجان می‌باشند. عناصر اصلی سراهای بازار زنجان عبارتند از: ورودی، حجره، حیاط و عناصر فرعی عبارتند از: پیش طاق، دالان، هشتی و رواق (ایران، ۱۳۸۱: ۱۸۱) (تصاویر شماره ۶ و ۷ و

در پایان ایسن مطلب جایگاه شهری و جایگاه معماری بازار زنجان در گذشته و حال مورد مقایسه و مقابله قرار گرفته است:

مخاطره جدی که مسئولین را به دفاع از ارزشهای بازار زنجان فرا می‌خواند، عدم توجه به انطباق معماری بازار با شرایط آب و هوایی و ارزش‌های فرهنگی است.

جایگاه معماری

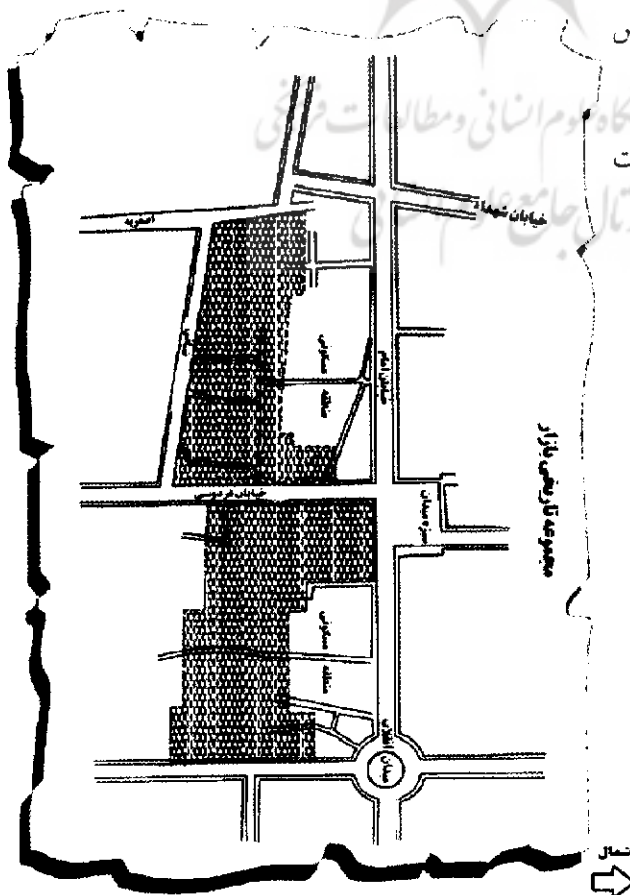
جایگاه معماری گذشته	جایگاه معماری حال
۱- فضاهای تجاری بدون تغییر فیزیکی و یا دخل و تصرف بودند.	۱- فضاهای تجاری مشمول تجمع و یا تفکیک شده‌اند.
۲- پوشش راسته‌های بازار به شکل طاق‌های سنتی بوده است.	۲- پوشش‌های غیر اصولی با تبعیت از مواد و مصالح جدید در محل سقف‌های فرو ریخته گذشته ایجاد شدند.
۳- ورودی‌های بازار عملکرد خدماتی به محله و منطقه را به خوبی ایفا می‌نموده‌اند.	۳- بسیاری از ورودی‌های بازار به دلیل تغییر شریان‌های ارتباطی قدیم به جدید عملکرد خود را از دست داده‌اند.
۴- مصالح بوم‌آورد در ایجاد فضاهای معماری و یا مرمت بخش‌های آسیب دیده به کار رفته‌اند.	۴- استفاده از مصالح جدید و ناهمگون با معماری بازار در سطح وسیعی رایج شده است.
۵- تهویه هوای بازار از طریق روزنه‌های کوچک ایجاد شده در طاق‌ها انجام می‌شده است.	۵- تهویه هوای بازار با ایجاد نورگیرهای بزرگ در سقف (آمد و شد بیشتر) صورت می‌گیرد.
۶- سیمای منظر بازار دست نخورده و عاری از پیرایه بود.	۶- سیمای منظر بازار متأثر از خدمات زیربنایی همچون تاسیسات آب، برق، تلفن و تبلیغات جدید است.
۷- پوشش کف راسته‌ها سنگفرش و مناسب با استفاده پیاده رو و سایل نقلیه قدیمی بود.	۷- پوشش کف راسته‌ها بسیار متنوع، با استفاده از مصالح جدید و با کیفیات متفاوت اجرا شده است.
۸- کاربری‌های مسکونی ابنیه در منطقه بازار بسیار زیاد بوده است.	۸- غالب کاربری‌های ابنیه در منطقه بازار به تجاری تبدیل شده است.
۹- عموم حجرات و مغازه‌های موجود دارای یک طبقه بنا بوده‌اند.	۹- طبقات دوم و یا بالاخانه‌ها (بالکن‌ها) برای نگهداری کالاهای بیشتر و توسعه فضای تجاری ایجاد شده است.
۱۰- معماری بازار منطق و سازگار با شرایط اقلیمی منطقه سرد بود.	۱۰- عدم توجه به سازگاری معماری بازار با شرایط اقلیمی و استفاده از فناوری جدید مشهود است.

جایگاه شهری

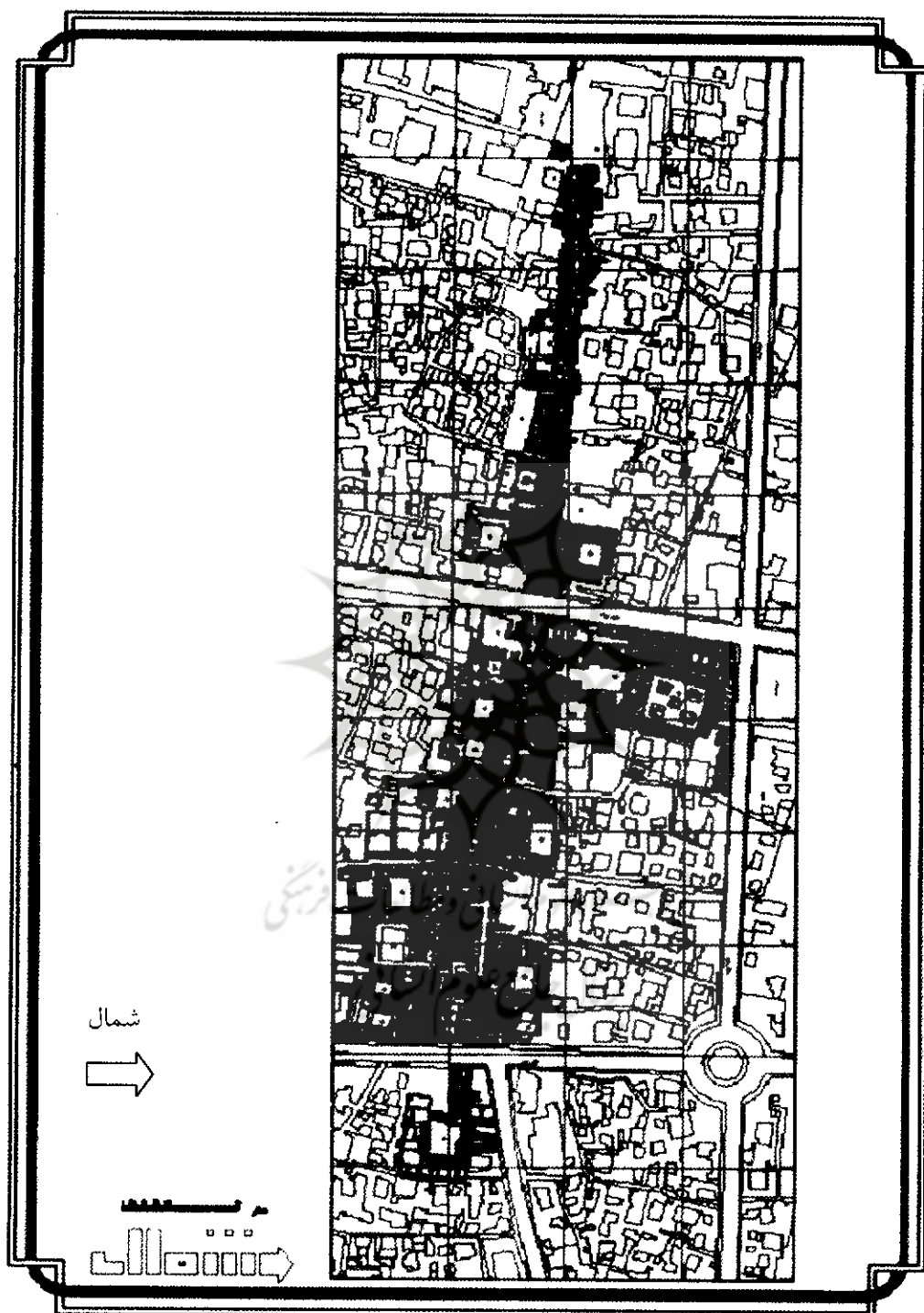
جایگاه شهری گذشته	جایگاه شهری حال
۱- حوزه نفوذ بازار ملی و در سطحی فرماندهی بوده است.	۱- حوزه نفوذ بازار محدود به شهر و نواحی روستایی اطراف شده است.
۲- بازار شبکه ارتباطی بسیار مهمی در حمل و نقل شهری محسوب می‌شده است.	۲- بازار کارکرد شبکه ارتباطی خود را تا حد زیادی از دست داده است.
۳- بازار عمومی‌ترین فضای شهری به شمار می‌رفت.	۳- فضاهای عمومی شهری دیگری نقش بازار را کمرنگ کرده‌اند.
۴- روابط بین بازار و بافت پیرامون بر اساس سلسله مراتب شهری بوده است.	۴- توسعه نامتناسب و عدم رعایت سلسله مراتب شهری رابطه بازار با بافت شهری را محدود نموده است.
۵- بازار مرکز انحصاری و اصلی مبادله و توزیع کالا محسوب می‌شد.	۵- بازار یکی از مراکز تجاری در کنار مجتمع‌های جدید و مراکز تجاری حاشیه خیابان‌ها محسوب می‌شود.
۶- بازار مقصد آبادی‌ها و ایستگاه آخر مسافرین ورودی به شهر و بالعکس بود.	۶- تغییر ایستگاه‌های مسافربری، دسترسی به بازار را دشوار و با واسطه نموده است.
۷- با توجه به کارکرد کاروانسراها، بازار در اوقات شب نیز فعال و زنده بود.	۷- بازار در اوقات شب کاملاً خلوت و ساکت است.
۸- طبقات مرفه در مجاورت بازار و در بافت پیرامون آن ساکن بودند.	۸- عموماً سکونت در جوار بازار کم شده و افراد کم درآمد در بافت پیرامون بازار سکنی گزیده‌اند.
۹- از نظر فیزیکی بازار در مرکز شهر واقع شده بود و عامل اصلی توسعه شهری به شمار می‌رفت.	۹- بازار بواسطه مطالعه طرح جامع و توسعه در جهات شمال، غرب و شرق مرکزیت خود را از دست داده است.
۱۰- بازار به طور طبیعی عامل اصلی مشخص نمودن حدود توسعه و گسترش شهری بود.	۱۰- توسعه شهری بر خلاف گذشته بدون ارتباط با بازار و تحت تأثیر عوامل جدید صورت می‌پذیرد.

منابع

- ثبوتی، هوشنگ، ۱۳۷۲، نگرشی به آب انبارهای استان زنجان، وزارت نیرو، ۴۸.
- ذوالفقارزاده، ح، ۱۳۷۲، "جایگاه بازار در شهرسازی و معماری جهان اسلام"، مجموعه مقالات مجمع بررسی بازار، صص ۲۱-۱
- کیانی، م، ی، ۱۳۶۶، "بازارها در شهرهای ایران"، شهرهای ایران، جلد ۲، تهران، جهاد دانشگاهی، صص ۴۳۸-۴۲۵
- مافروخی، م، ۱۳۲۸، محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن ابی الرضا آوی، به اهتمام عباس اقبال، تهران.
- ودیعی، کاظم، ۱۳۵۱، "بازار در بافت نوین شهری"، یغما، جلد ۲۵، شماره ۲۸۳.
- اصطخری، ۱۳۶۷، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر.
- الهی، ا، ۱۳۸۱، بررسی و شناسایی و معرفی گرمابه‌های تاریخی اقلیم سرد، شهر زنجان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- انیران، م، ۱۳۸۲، طرح مرمت و احیای کاروانسرای دخان و ساماندهی بافت پیرامون بنا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- بلوکباشی، علی، "قالی شویان ۱۳۴۳"، هنر و مردم، دوره ۲، شماره ۱۲، صص ۱-۱۴.
- بیگلری، اسفندیار، ۱۳۵۱، "بازارهای ایرانی"، هنر و معماری، شماره ۳۳ و ۳۴، تهران، صص ۱۸-۲.
- ثبوتی، هوشنگ، ۱۳۷۷، تاریخ زنجان، انتشارات زنگان، چاپ چهارم.

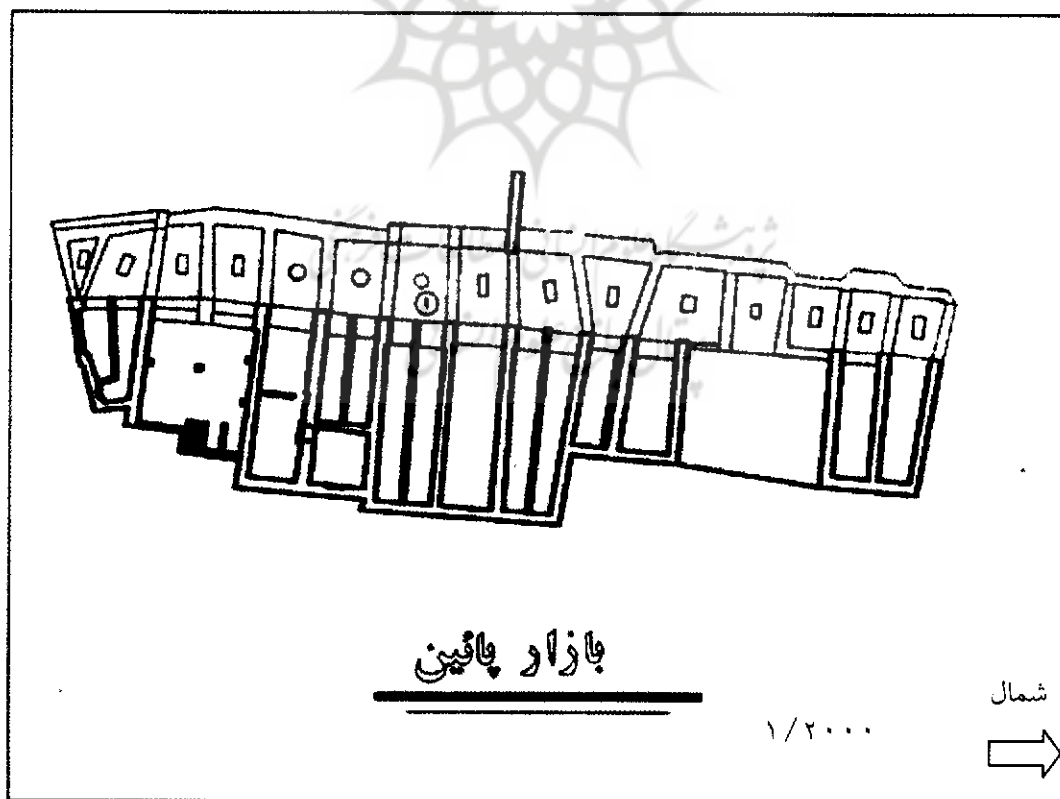
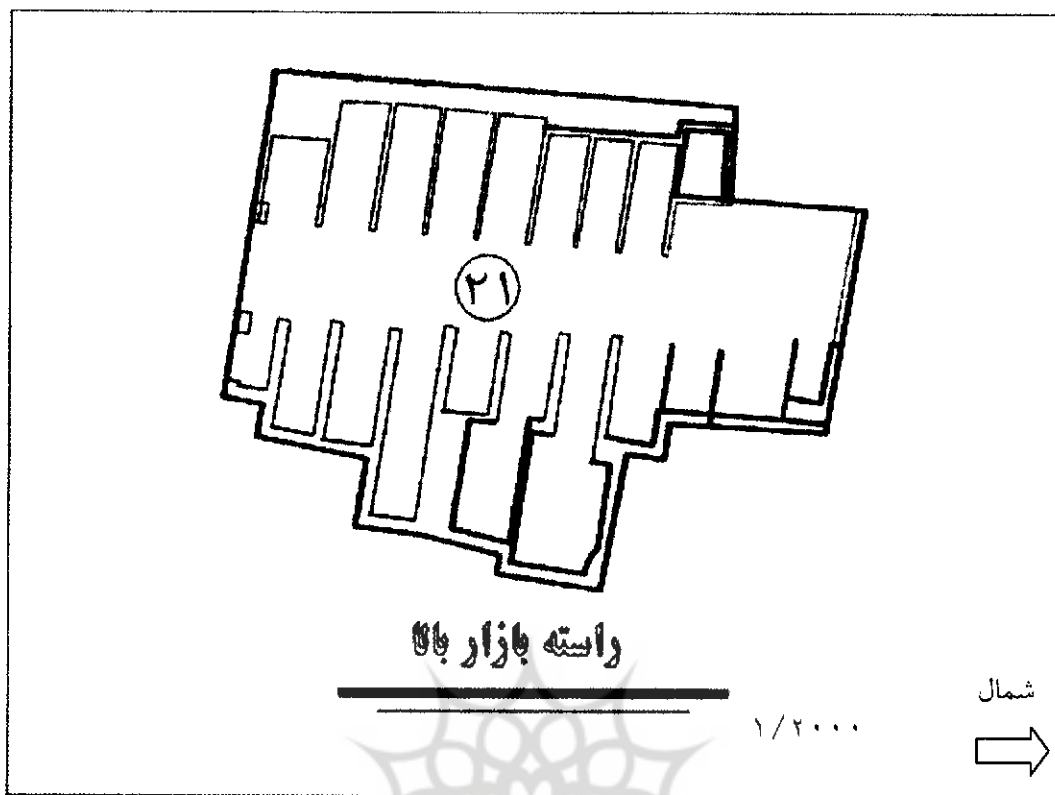
تصویر شماره ۱ (ثبوتی، ۱۳۷۷، صص ۹۳)

تصویر شماره (۲) پلان بازار زنجان در بافت شهری (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان زنجان)

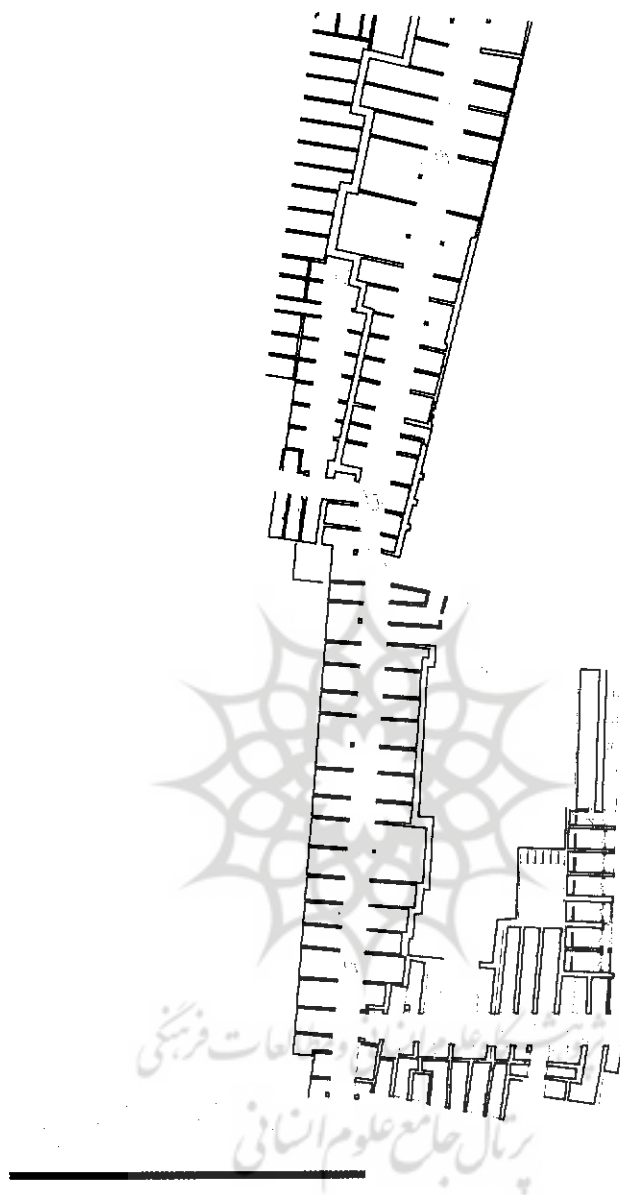

تصویر شماره ۳ (عکس هوایی بازار زنجان و بافت پیرامون)

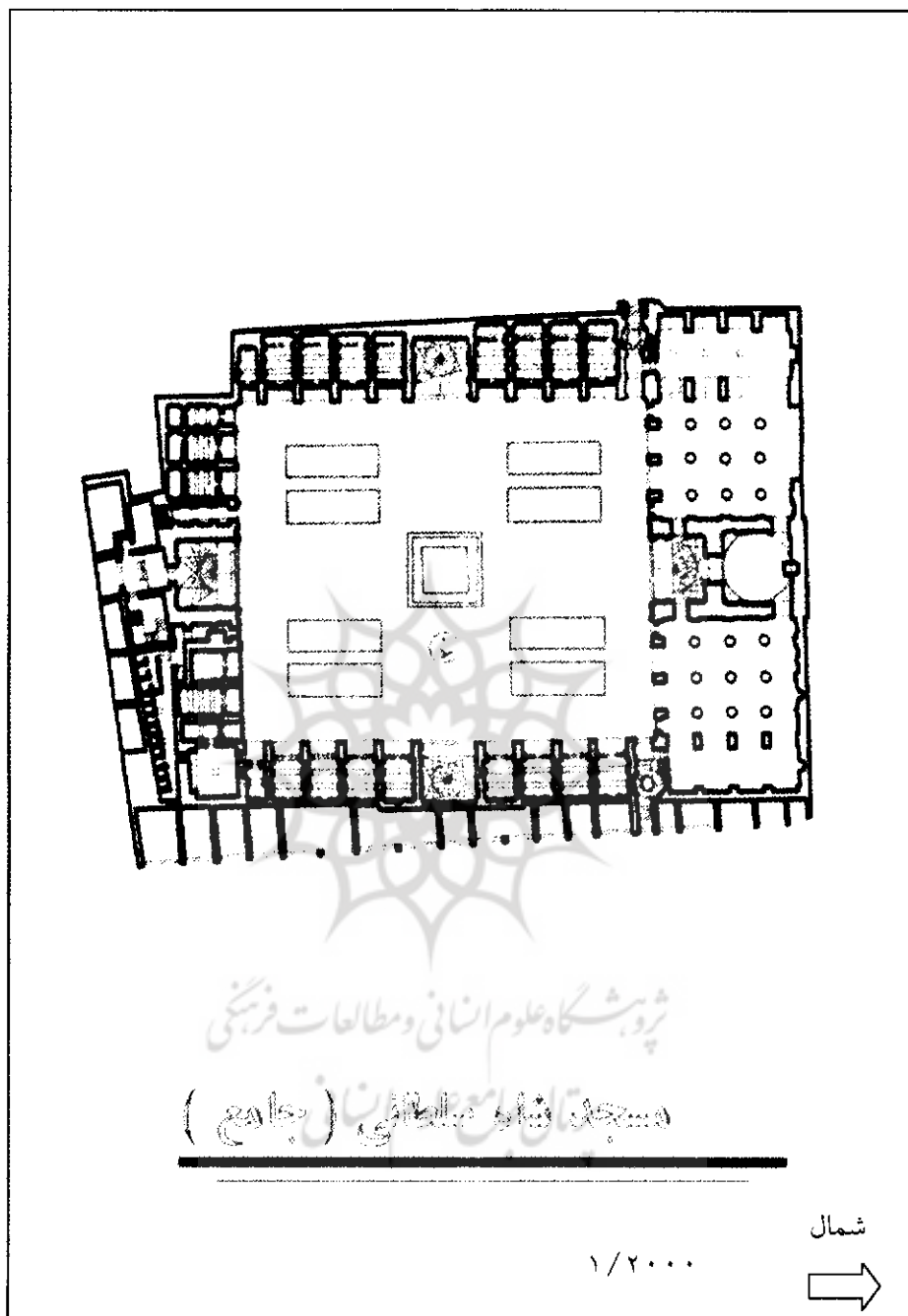

تصویر شماره (۴) پلان راستاهای بازار بالا و پاقین (آرشیو نقشه‌ها و پلان‌های بازار زنجان در سازمان میراث

فرهنگی استان زنجان)

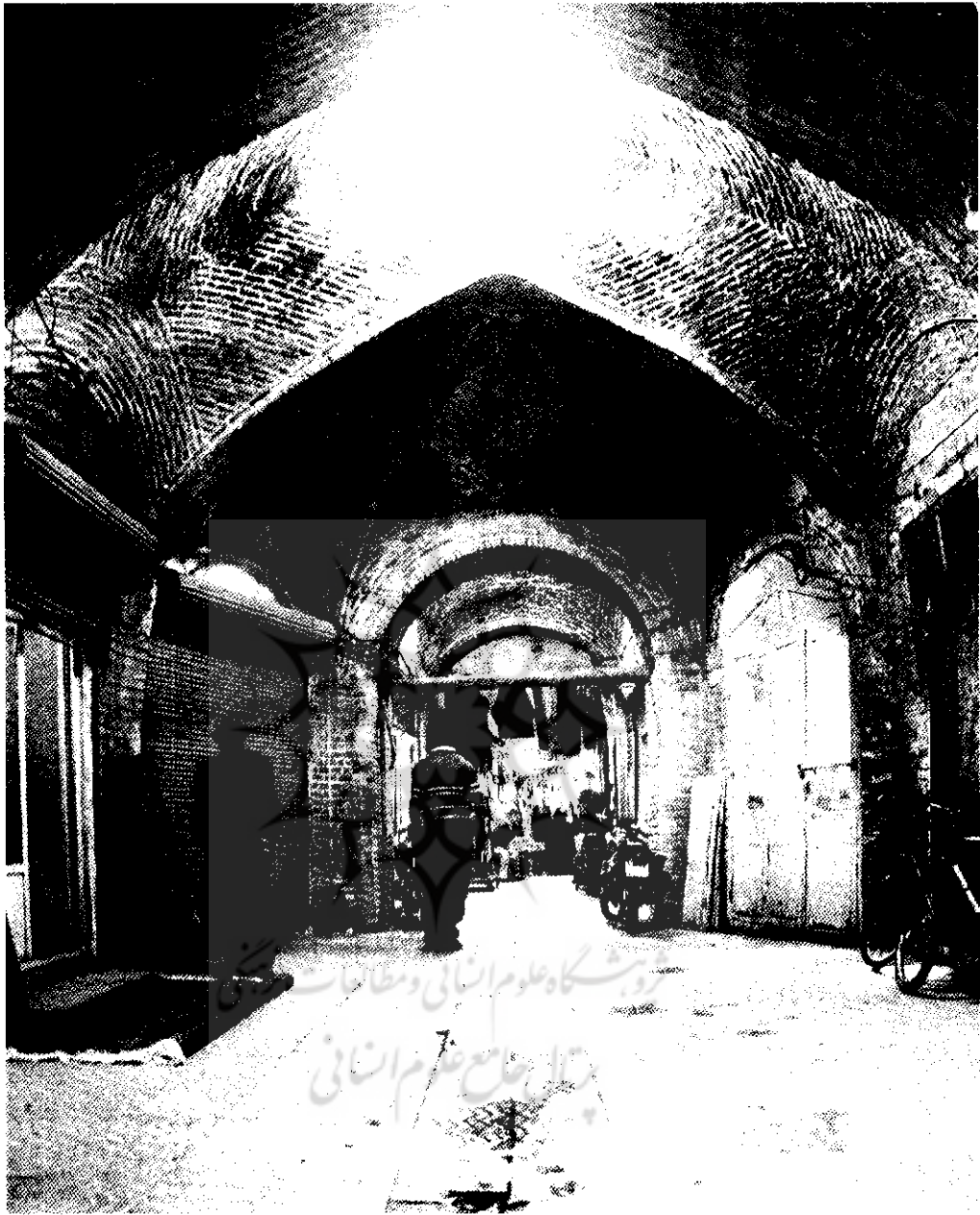

تصویر شماره (۵) پلان راسته بازار قیصریه (آرشیو نقشه‌ها و پلان‌های بازار زنجان در سازمان میراث فرهنگی استان زنجان)

تصویر شماره (۶) پلان مسجد شاه سلطانی - جامع (آرشیو نقشه ها و پلان های بازار زنجان در سازمان میراث

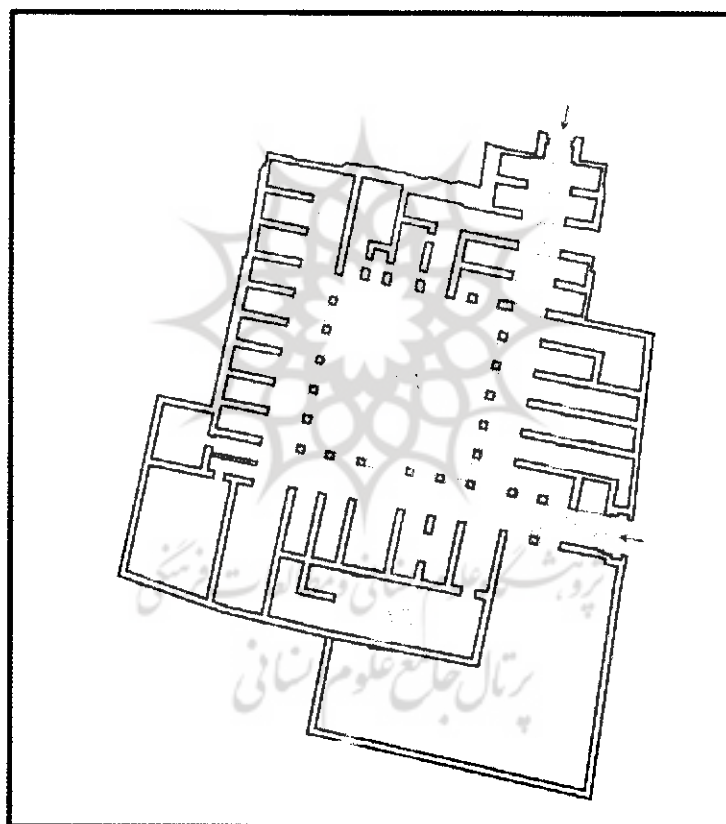
فرهنگی استان زنجان)

تصویر شماره (۷) تیمچه سید اسماعیل

سرای بهجت

موقعیت سرای بهجت در بافت بازار
۱/۲۰۰۰

شمال

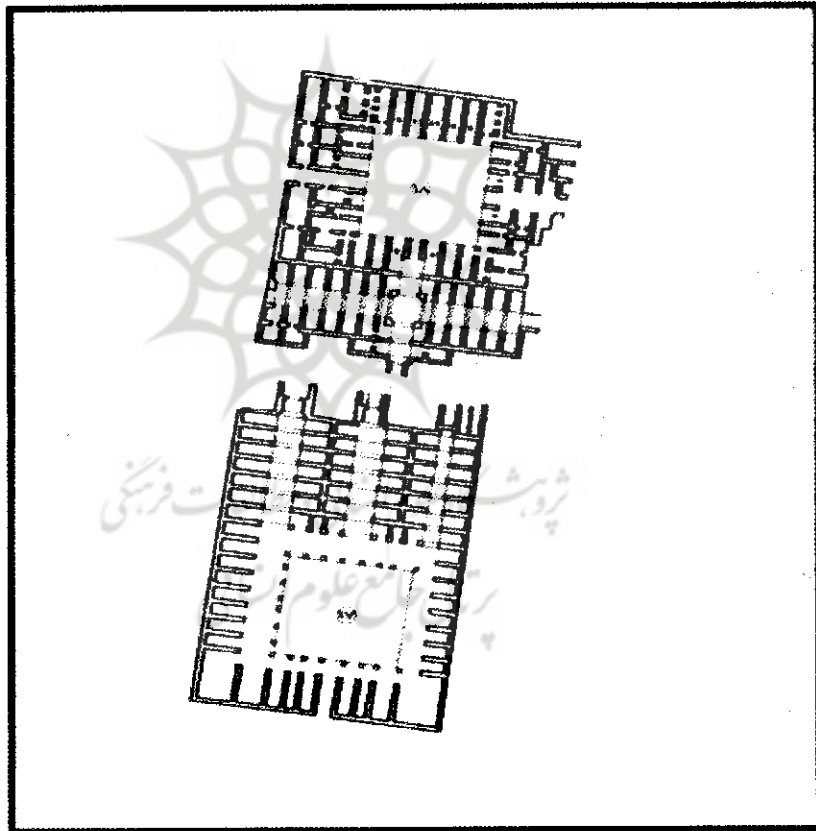

تصویر شماره (۸) پلان سرای بهجت (آرشیو نقشه‌ها و پلان‌های بازار زنجان در سازمان میراث فرهنگی استان

زنجان)

سرای گلشن

تصویر شماره (۹) پلان سرای گلشن (آرشیو نقشه ها و پلان های بازار زنجان در سازمان میراث فرهنگی استان

زنجان)